

17 мільярдів, в найкращий період, до кризи - 32 млрд. Це не порівняти з тим, що є у Туреччині з ЄС (близько 150 млрд. - Авт.). За його словами, сьогодні політична кон'юнктура відносин складається дуже негативно. Путіну є що запропонувати Туреччині як у сфері оборони, так і в інших сферах. Якщо Ердоган не зможе вирішити ці питання з потенційними партнерами, природно, він шукатиме інших. В даному випадку він знаходиться з Росією, а вона готова допомогти, на своїх умовах, зі своєю ціною [10].

Аналізуючи сказане вище, можна зробити такі висновки.

Зміни до Конституції набудуть чинності після виборів у листопаді 2019 р., але, очевидно, що з установленням президентської форми правління з практично необмеженими правами президента, Р.Т. Ердоган відмовиться від цінностей кемалізму та використає розширені повноваження для того, щоб посилити ісламський компонент турецької ідентичності, а також від світоглядної та політичної орієнтації на Захід, переходячи до побудови Туреччини як регіонального центру сили на Близькому Сході.

Результати референдуму безперечно відобразяться на зовнішній політиці Туреччини, зокрема на відносинах Туреччини з ЄС. Європарламент уже прийняв резолюцію про припинення переговорів з Туреччиною, яка, хоча і носить рекомендаційний характер, але є важливим індикатором того, що в Європі набридли неєвропейські стандарти керівництва країною - кандидатом на вступ до ЄС. Як наслідок, ЄС вже заблокував виплату по низці проектів, що спрямовані на інтеграцію Туреччини до європейського простору, мотивуючи тим, що нещодавні дії турецького уряду суперечать стандартам ЄС.

Деякі дослідники вважають, що авторитарні замашки Президента Туреччини Р. Ердогана, його тиск на опозицію і зовсім неєвропейські стандарти поведінки зі свободою слова ніколи не дозволять ЄС визнати в ньому свого і кількість приводів для цього є чимало. Разом із тим, ще зарано казати про остаточне припинення переговорів щодо вступу Туреччини до ЄС оскільки причини продовжувати діалог є досить вагомими, серед яких економічна сторона двосторонніх відносин, більш тісні відносини з Росією, Іраном та наслідки, що вони спричинять.

Література

1. Anayasa Değişikliği Teklifinin Karşılaştırılmalı ve Açıklamalı Metni [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://anayasadegisikligi.barobirlik.org.tr/Anayasa_Degisikligi.aspx

2. Anayasa Referendumdan 'Evet' Çıkarsa neler değışecek [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

tr.euronews.com/2017/04/13/anayasa-referandumdan-evet-cikarsa-neler-degisecek

3. Громадяни в Туреччині підтримали на референдумі Ердогана [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2212668-gromadani-v-tureccini-pidtrimali-na-referendumi-erdogana.html>

4. Диктатура великого султана: на що перетворить Туреччину референдум Ердогана [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/04/18/7064610/>

5. Ердоган відреагував на критику західних спостерігачів щодо референдуму в Туреччині [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/world/countries/erdogan-vidreaguvav-na-kritiku-zahidnih-sposterigachiv-shchodo-referendumu-v-turechhini-999654.html>

6. Воротнок Марина. Победа для Турции - вызов для Турции Атаюрка, но не приговор [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.liga.net/opinion/328776_pobeda-erdogana-vyzov-dlya-turtsii-ataaturka-no-ne-prigovor.htm

7. Диктатура великого султана: на що перетворить Туреччину референдум Ердогана [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/04/18/7064610/>

8. Швец Леонид. Между Турцией и ЕС происходит опасная, но захватывающая игра [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://blogs.informator.news/mezhdu-turtsiyej-y-es-proyshodyt-opasnaya-no-zahvatyvayuschaya-yhra/>

9. Загострення міжнародного скандалу. Євросоюз призупинить виплати на євроінтеграцію Туреччини [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/world/geopolitics/zagostrennja-mizhnarodnogo-skandalu-jevrososjuz-prizupinit-vitrati-na-jevrointegratsiju-turechhini-789643.html>

10. Дипломат: Западная Европа закрывается от мира, а Турция стала "мальчиком для битья" [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://inforesist.org/diplomat-zapadnaya-evropa-zakryivaetsya-ot-mira-a-turtsiya-stal-malchikom-dlya-bitya/>

Ахмедова Е.Р.,

здобувач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Маріупольського

державного університету
Надійшла до редакції: 23.03.2017

УДК 94 (477) "1943/1945": 351.74

ОРГАНІЗАЦІЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛІВ КОНТРРОЗВІДКИ "СМЕРШ" НКВС УРСР У 1943-1945 РР.

Терещенко Ю. В.

Досліджено організаційні питання створення органів контррозвідки "СМЕРШ" НКВС СРСР, їх місце в системі радянських контррозвідувальних органів у період Великої Вітчизняної війни. Вивчено нормативно-правові акти, на підставі яких вони були створені, закріплено їх функції і повноваження. Висвітлено процес становлення, функції, завдання і результати діяльності органів контррозвідки у структурі НКВС УРСР у 1943 - 1945 рр. На основі аналізу архівних матеріалів Ю.В. Терещенко, 2017

ріалів НКВС СРСР, НКВС УРСР, управлiнь НКВС областей наведено найбільш показові приклади практичної роботи цих підрозділів.

The organizational issues of creation of the counter-intelligence bodies "SMERSH" (Spy death) of NKIA (National commissariat of internal affaires) of USSR and theirs place in a system of the Soviet counter-intelligence bodies during The Second World War are investigated. The legal acts on the ground of which the counter-intelligence bodies were

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ
ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС**

created are studied, their functions and responsibilities are fixed. The formation process, functions, missions and results of the counter-intelligence bodies activity in NKIA UkrSSR structure during 1943-1945 is described. In terms of the archive files of NKIA USSR, NKIA UkrSSR, NKIA regional departments the most significant examples of practical work of this departments are given.

У роки Другої світової війни в Радянському Союзі існувало три контррозвідальні органи, які мали назву "СМЕРШ" (смерть шпигунам). Вони перебували у складі різних відомств: у наркоматі оборони - головне управління контррозвідки, у структурі наркомату військово-морського флоту - управління контррозвідки, а також у наркоматі внутрішніх справ - відділ контррозвідки. Незважаючи на схожі назви, ці підрозділи вирішували різні за своєю суттю завдання. Найбільш дослідженою і висвітленою в літературі є діяльність ГУКР "СМЕРШ" наркомату оборони. Публікацій про УКР "СМЕРШ" НКВМФ значно менше і практично невідомою залишається діяльність ВКР "СМЕРШ" НКВС [11 - 18]. Це зумовлено, насамперед, непрозорістю тогочасної структури останнього наркомату та специфічними завданнями, які виконували працівники зазначених підрозділів.

Мета даного дослідження - простежити розвиток, визначити місце і роль відділів контррозвідки (ВКР) "СМЕРШ" НКВС у системі контррозвідальних органів СРСР у період Другої світової війни, зокрема, становлення і діяльність цих підрозділів у структурі НКВС УРСР у період 1943-1945 років. Щоб мати більш повне уявлення про хід створення і повноваження підрозділів контррозвідки "СМЕРШ", необхідно розпочати огляд з довоєнного періоду, коли завдання контррозвідального забезпечення вирішували особливі відділи НКВС.

Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 11 січня 1941 р. "О работе особых отделов НКВД СССР" на них були покладені спеціальні завдання щодо боротьби з контрреволюцією, шпигунством, диверсією, шкідництвом і антирадянськими проявами в армії, флоті, прикордонних і внутрішніх військах НКВС. Визначено, що реалізацію цих завдань вони здійснювали шляхом організації агентурно-інформаційного апарату, а також через провадження слідства у справах про контрреволюційну діяльність, шпигунство, диверсію, зраду батьківщині, шкідництво.

Для керівництва особливими відділами НКВС і виконання покладених на них завдань з обслуговування центральних апаратів народного комісаріату оборони (далі - НКО), народного комісаріату Військово-морського флоту (далі - НКВМФ) і головного управління прикордонних і внутрішніх військ НКВС СРСР було організовано особливий відділ НКВС СРСР армії і флоту, який входив до складу головного управління державної безпеки (далі - ГУДБ) НКВС СРСР [20]. З лютого 1941 р. президія Верховної ради СРСР ухвалила указ про розділення НКВС СРСР на НКВС і НКДБ. До останнього відійшли розвідальне, контррозвідальне, секретно-політичне управління, слідча частина та ряд інших підрозділів. Особливий відділ ГУДБ НКВС СРСР було розформовано, а замість нього створені 3-тє управління НКО і НКВМФ, а також 3-й відділ НКВС (з оперативної роботи у військах НКВС). Така структура органів контррозвідки залишилася аж до початку війни.

22 червня 1941 р. вийшов указ президії Верховної ради СРСР про запровадження воєнного стану в країні. Воно було встановлене в семи союзних республіках, шість-

надцять областей, у Кримській АРСР та в містах Москва і Ленінград. У місцевостях, оголошених на воєнному стані, усі функції органів державної влади в галузі оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки передавалися військовим радам фронтів, армій, військових округів або вищому командуванню військових з'єднань. Цього ж дня 3-м управлінням НКО СРСР видано директиву № 34794, якою головними завданнями чекістів у діючій армії визначалися виявлення агентури німецьких розвідорганів і антирадянських елементів у РСЧА. Одним із пріоритетних напрямів діяльності було також визначено запобігання розголошенню військової таємниці військовослужбовцями, при цьому особлива увага зверталася на проведення цієї роботи серед працівників штабів і вузлів зв'язку.

Директивою 3-го управління НКО СРСР від 27 червня 1941 р. № 35523 "О работе органов 3-го управления НКО в военное время" основними функціями військової контррозвідки були визначені: агентурно-оперативна робота в армії, у тилах, що забезпечують армію та серед цивільного оточення; боротьба з дезертирством; робота в контакт з органами розвідального управління НКО СРСР на території ворога (у 100-кілометровій смузі від лінії фронту). Проте чіткого уявлення про організацію спецслужб ворога, стратегію і тактику їхніх дій у перші місяці війни значна частина керівників і оперативників цих підрозділів не мала.

Невдовзі постановою Державного комітету оборони СРСР від 17 липня 1941 р. №187/сс органи 3-го управління НКО СРСР були реорганізовані в особливі відділи НКВС СРСР. Уже наступного дня вийшла директива НКВС СРСР №169 про завдання особливих відділів у зв'язку з реорганізацією органів військової контррозвідки. Зокрема у ній зазначалося: "Смысл преобразования органов Третьего управления в Особые отделы с подчинением их НКВД заключается в том, чтобы вести беспощадную борьбу со шпионами, предателями, диверсантами, дезертирами и всякого рода паникерами и дезорганизаторами. Беспощадная расправа с паникерами, трусами, дезертирами, подрывающими мощь и порочащими честь Красной Армии, так же важна, как и борьба со шпионажем и диверсией" [16, с. 42].

Наказом НКВС СРСР від 19.07.1941 №00941 для боротьби з дезертирами, шпигунами і диверсантами наказувалося сформувати при особливих відділах дивізій і корпусів стрілецькі взводи, при особливих відділах армій - окремі стрілецькі роти, при особливих відділах фронтів - окремі стрілецькі батальйони, укомплектувавши ці частини особовим складом військ НКВС [21].

20 липня 1941 р. органи НКВС були об'єднані з НКДБ у НКВС СРСР на чолі з Л.П. Берією. На флоті органи військової контррозвідки залишилися у складі НК ВМФ. Лише 10 січня 1942 р. постановою ДКО СРСР з метою поліпшення керівництва оперативною роботою з контррозвідального обслуговування флотів, флотилій і з'єднань ВМФ органи 3-го управління НК ВМФ було реорганізовано в особливі відділи, які було підпорядковано: особливі відділи флотів і флотилій - управлінню особливих відділів НКВС СРСР; особливі відділи з'єднань - особливому відділу флоту (флотилій) і комісарові з'єднання; уповноваженим особливого відділу на кораблях - особливому відділу з'єднань і комісарові корабля [19, с. 27].

Навесні 1943 р. після розгрому фашистів під Сталінградом керівництво СРСР прийняло рішення повернутися до роздільної організаційної структури органів держбез-

пеки і внутрішніх справ. Указом президії Верховної ради СРСР від 14 квітня 1943 р. був відновлений НКДБ СРСР, а 19 квітня цього ж року відповідно до постанови РНК СРСР управління особливих відділів НКВС було передано до НКО, де на його основі утворено управління контррозвідки "СМЕРШ" НКО СРСР. Трохи згодом управління контррозвідки "СМЕРШ" було створене і у складі НК ВМФ. Очолили ці структури відповідно В.С. Абакумов і П.А. Гладков.

Відділ контррозвідки НКВС СРСР "СМЕРШ" було створено на виконання постанови РНК від 19.04.1943 р. наказом НКВС від 15.05.1943 № 00856 "Об организации отделов контрразведки "СМЕРШ" в войсках НКВД", відповідно до якого 6-й відділ управління особливих відділів НКВС реорганізовувався у відділ контррозвідки НКВД СРСР "СМЕРШ" (смерть шпигунам). Начальником новоствореного відділу було призначено комісара державної безпеки С.П. Юхимовича. Особливі відділи НКВС прикордонних округів, військ НКВС з охорони тилу діючої армії, округів внутрішніх військ і їх периферійних органів також реорганізувалися у відділи контррозвідки НКВС "СМЕРШ". У місцях дислокації вони підпорядковувалися відповідно народним комісарам внутрішніх справ республік і начальникам управлінь НКВС країв, областей за територіальністю. Відділи "СМЕРШ" військ НКВС з охорони тилу діючої армії підпорядковувалися безпосередньо відділу контррозвідки НКВС СРСР. На ці органи покладалася завдання боротьби зі шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю іноземних розвідок у частинах і установах військ НКВС, антирадянськими елементами, які до них проникли, зі зрадництвом і зрадою батьківщині (перехід на бік ворога, суміжної держави, приховування та сприяння шпигунам), ужиття необхідних агентурно-оперативних і інших спільних із командуванням заходів щодо створення на державному кордоні умов, які унеможливають учинення дій, спрямованих на зраду батьківщині військовослужбовцями прикордонних військ, боротьба з дезертирством і самоскаліченням у військах. Зазначеним наказом затверджено Положення про відділ контррозвідки НКВС СРСР "Смерш" і його органи на місцях [7]. Згідно з ним органи "СМЕРШ" мали право вести агентурно-інформаційну роботу, проводити арешти військовослужбовців військ НКВС, а також пов'язаних з ними цивільних осіб, підозрюваних у злочинній діяльності, вести слідство у справах заарештованих із подальшою їх передачею за погодженням з органами прокуратури на розгляд відповідних судових органів або особливої наради при НКВС СРСР, застосовувати різні спеціальні заходи, направлені до виявлення злочинної діяльності агентури іноземних розвідок і антирадянських елементів, у разі оперативної необхідності викликати без попереднього узгодження з командуванням, у т.ч. для допитів, рядовий і командно-начальницький склад військ НКВС. Для проведення арештів військовослужбовців було встановлено такий порядок: арешти рядового і молодшого начскладу узгоджувалися з прокурором, середнього начскладу - із начальниками центральних управлінь військ НКВС і прокурором, старшого і вищого начскладу - із санкції Народного комісара внутрішніх справ СРСР.

До складу відділу контррозвідки НКВС СРСР входили 1-ше відділення (агентурно-оперативна робота по центральних управліннях військ НКВС), 2-ге відділення (керівництво агентурно-оперативною роботою відділів "СМЕРШ" з охорони військового тилу фронтів), 3-те

відділення (агентурно-оперативна робота відділів у прикордонних військах), 4-те відділення (керівництво агентурно-оперативною роботою у внутрішніх, залізничних, промислових, конвойних військах НКВС), 5-те відділення (слідче), 6-те відділення (організаційно-мобілізаційне), група оперативного обліку, спецгрупа, секретаріат. Для забезпечення оперативної роботи, конвоювання, охорони заарештованих і місць їх утримання відділам "СМЕРШ" прикордонних округів, округів внутрішніх військ, дивізій, бригад і відділам в окремих містах виділялися взводи з частин НКВС [7].

Наказом НКВС СРСР від 11.06.1943 № 00971 в апаратах НКВС-УНКВС республік, країв і областей було створено відділи (відділення) контррозвідки НКВД "Смерш" для агентурно-оперативного обслуговування органів і частин міліції і пожежної охорони. Наказом НКВС СРСР від 06.11.1943 № 001709 на них же було покладено обслуговування об'єктів гушосдору, спецторгу, санвідділу і фельдзв'язку [8].

Після переходу радянських військ у наступ і звільнення раніше окупованих районів СРСР перед органами контррозвідки НКВС було поставлено завдання їх "очищення" від залишеної агентурою ворожих спецслужб і німецько-фашистських посібників, які намагалися проникнути в структури НКВС. Слід урахувати, що за час окупації, яка тривала в окремих місцевостях більше трьох років, ворожі спецслужби створили з місцевого населення поліцію, інші допоміжні формування, а також придбали агентуру. Крім того, німецька адміністрація схилила певну частину громадян до заміщення адміністративних і технічних посад в апаратах управління окупаційної влади, на підприємствах тощо. Після відступу ворога багато хто з них залишився на звільненій території.

Директивою НКВС УРСР від 22.09.1943 № 9 начальником УНКВС Харківської, Ворошиловградської, Сталінської, Сумської, Чернігівської, Запорізької, Полтавської, Дніпропетровської, Житомирської, Миколаївської, Кам'янець-Подільської, Вінницької, Одеської, Кіровоградської, Київської областей та відділу НКВС "СМЕРШ" НКВС УРСР було доведено про створення при УНКВС областей відділів і відділень "СМЕРШ", визначалися об'єкти їх оперативного обслуговування (міліція, пожежна охорона, місцева протиповітряна оборона (МППО)), а також завдання: боротьба зі шпигунською, підривною, диверсійною та іншою підривною діяльністю іноземних розвідок, з антирадянськими елементами, які проникли в органи міліції, пожежної охорони, МППО, зрадництвом і зрадою батьківщині (укривання шпигунів і сприяння їм тощо).

Органи "СМЕРШ" НКВС звільнялися від будь-якої іншої роботи, не пов'язаної з виконанням названих завдань. Для їх виконання вони мали право: здійснювати агентурну роботу, проводити в установленому порядку арешти працівників міліції, пожежної охорони, МППО, а також пов'язаних з ними осіб, підозрюваних у злочинній діяльності, провадити слідство у справах заарештованих із подальшою передачею справ за узгодженням з органами прокуратури військ НКВС на розгляд відповідних судових органів або особливої наради при НКВС СРСР, здійснювати спеціальні заходи, спрямовані на виявлення злочинної діяльності агентури іноземних розвідок та антирадянського елементу, викликати без попереднього узгодження з командуванням, а у випадках необхідності та для допитів рядовий і командно-начальницький склад міліції, пожежної охорони, МППО. У зв'язку з викладеним

начальникам УНКВС пропонувалося в найкоротший строк укомплектувати підрозділи “СМЕРШ”. У першу чергу, передбачалося забезпечити вивчення особового складу пожежної охорони, МППО і міліції, який проживав або мав сім’ю і родичів, які залишалися на тимчасово окупованій території [2, с. 12 - 13].

Діяльності відділів (відділень) контррозвідки “СМЕРШ” УНКВС, з огляду на незначну їх чисельність, організовувалася, як правило, за об’єктовим принципом - конкретний оперативний працівник закріплювався за групою органів або підрозділів управління з визначенням місця постійної дислокації кожного співробітника. Затверджувався такий розподіл зазвичай особисто начальником УНКВС і закріплювався наказом. При цьому практикувалося запровадження перехресного спостереження оперпрацівників за діяльністю один одного [4, с.94 - 95].

Практика засвідчила, що деякі органи при оперативному обслуговуванні міліції і пожежної охорони не врахували змін в особовому складі, які відбулися за період війни, що сприяли проникненню до цих структур сумнівних, а в окремих випадках явно ворожих елементів. Оперативні можливості зосереджувалися на виявленні фактів посадових злочинів окремих осіб і недоліків у роботі, а робота з виявлення і розроблення шпигунів і зрадників велася недостатньо.

Для вдосконалення діяльності з контррозвідального забезпечення НКВС СРСР видано директиву від 30.12.1943 № 580, згідно з якою начальники міських і районних відділів НКВС від ведення роботи цієї роботи в міліції, пожежній охороні, МППО, на об’єктах гушосдору, спецторгу, санвідділу і фельдзв’язку звільнялися, а їх оперативне обслуговування в межах республіки, області покладалося на відповідні відділи (відділення) контррозвідки НКВС “СМЕРШ”.

Ураховуючи, що керівний і оперативний склад органів міліції і пожежної охорони в основному був перевірений, основна увага оперативної роботи контррозвідки спрямовувалася на виявлення шпигунського, антирадянського і іншого злочинного елементу серед рядового і молодшого начальницького складу, який проник до цих органів. Згідно з директивою арешти працівників міліції повинні були проводитися після їх звільнення з органів, а у випадках, якщо звільнення могло негативно позначитися на успішності розроблення, звільнення не застосовували. Розслідування за матеріалами про факти посадових злочинів окремих працівників міліції, спецторгу та інших об’єктів доручалося особливим інспекціям [8].

Як у період становлення діяльності ВКР “СМЕРШ” УНКВС, так і в подальшому їх робота була об’єктом постійного контролю вищих інстанцій, а допущені прорахунки в організації контррозвідальної роботи спричиняли жорсткі заходи реагування до винних. Так у наказі НКВС УРСР від 31.12.1944 № 001203 “О результатах обследования работы УНКВД Херсонской области” зазначалося, що здійсненою перевіркою роботи ВКР “СМЕРШ” УНКВС Херсонської обл. було встановлено, що робота з виявлення контрреволюційного повстанського підпілля і агентури ворога на території обслуговування підрозділом поставлена незадовільно. Указувалося, що оперативні позиції відділу вкрай малочисельні, джерела за своїми якостями неспроможні забезпечити запобігання і викриття повстанської діяльності. Розроблення фігурантів за 26 обліковими справами велася вкрай незадовільно. Реалізація оперативних матеріалів шляхом

заведення слідчих справ здійснювалася погано. Плани оперативних заходів щодо документування підоблікового елементу не склалися. У період з травня до листопада 1944 р. заведено було лише 4 слідчі справи, з яких лише одна закінчена, а ще 3 залишалися в провадженні. За допущені прорахунки в організації роботи начальника ВКР “СМЕРШ” УНКВС було знято з посади [3, с. 34,35].

Посилений контроль за організацією діяльності цих підрозділів був зумовлений необхідністю кваліфікованого викриття осіб, які співпрацювали з окупантами і проникли в систему НКВС, уміло легендуючи своє минуле і використовуючи при цьому різноманітні фіктивні, а подекуди й справжні документи, що підтверджували їх бездоганну репутацію при прийомі на службу. Прикладом може бути справа помічника оперуповноваженого відділу карного розшуку УНКВС Чернігівської обл. Кондакова, уродженця Вологодської обл., у минулому кандидата у члени ВКП(б). Стосовно нього відділенням контррозвідки “СМЕРШ” УНКВС області було отримано оперативні дані про те, що, проживаючи на тимчасово окупованій території він служив у поліції як поліцейський, помічник станового і становий. Під час розслідування встановлено, що Кондаков, перебуваючи в лавах РСЧА на посаді помічника командира взводу, під м. Рівне потрапив у полон та був етапований до табору військовополонених, звідки нібито втік. Зупинившись на проживання в с. Старий Білоус Чернігівської обл., у грудні 1941 р. вступив на службу до обласної поліції. За зразкову службу в лютому 1942 р. був направлений на службу в с. Киенка на посаду заступника станового. Через п’ять місяців призначений становим Киенського стану і мав у підпорядкуванні 21 поліцейського. У червні 1943 р. за розпорядженням коменданта міста його було направлено на курси унтер-офіцерів, після закінчення він працював у міській поліції. Кондаков неодноразово брав участь у заходах, які проводилися каральними загонами з метою розшуку та ліквідації партизанських формувань, очолював охорону населених пунктів від нападів партизанів, займався вилученням майна та продуктів у громадян. При арешті в нього було вилучено посвідчення, за підписом начальника опергрупи “КІМ” Гнідаша про те, що “Кондаков є агентом розвідувальних органів Червоної Армії, із січня 1942 р. до даного часу працює у складі оперативної групи Гнідаша “КІМа”. У ході проведення перевірки встановлено, що зазначене посвідчення ні за змістом, ні за печатками і підписом не відповідає посвідченням, виданим дійсним членам опергрупи “КІМа”. З’ясовано, що Кондаков сам виготовив на друкарській машинці підроблені посвідчення такого змісту: “Выдана гр. ... в том, что он действительно работал тайным агентом в группе у Кондакова с ...1942 г. Все подпольные работы, которые на него возложены - выполнял хорошо и добросовестно, в чем и удостоверяю. Командир подпольной группы - Кондаков”. Підробки він засвідчив печаткою “Для пакетів” Чернігівського райвиконкому і завірив власним підписом. У подальшому ці “посвідчення” він видавав особам, з якими підтримував зв’язки під час служби в поліції, - поліцейським, які нібито були членами підпільної організації. Після визволення Чернігівщини від окупантів Кондаков, використовуючи фіктивне посвідчення про участь в опергрупі, влаштувався на роботу у відділ карного розшуку. Громадянин Тарасовець і громадянка Грабовська, яким він видав підроблені посвідчення про роботу в підпільній групі, за допомогою цих документів також влаштувалися на роботу в органи НКВС. Перший

- дільничним уповноваженим міліції, а друга - секретарем-друкаркою у відділ ББ [6, с. 9 - 13].

19 травня 1944 р. відділенням карного розшуку "СМЕРШ" УНКВС Запорізької обл. за вчинення злочину, передбаченого ст. 54-1 п. "б" КК УРСР, заарештовано Ломакіна, уродженця Курської обл., міліціонера відділення міліції м. Запоріжжя. Установлено, що в 1941 р. його було мобілізовано до лав армії та відправлено на фронт, звідки він дезертирував і прибув на острів Хортиця, де в 1942 р. добровільно поступив на службу до німців поваром у їдальню для працівників, мобілізованих на відновлення мостів через р. Дніпро, та військовополонених, зайнятих на цьому будівництві. Працюючи на цій посаді, він установив тісні контакти з комендантом табору для військовополонених Андерсом та працівником "СД" Тисіним і передавав їм відомості про радянських активістів, які залишилися на окупованій території. Крім того, доносив начальнику табору на працівників їдальні, знущався над підлеглими, а під час наступу частин РСЧА разом з окупантами зі зброєю в руках брав участь у боях на боці ворога.

У травні 1944 р. ВКР "СМЕРШ" УНКВС Харківської обл. за вчинення злочину, передбаченого ст. 54-3 КК УРСР, заарештовано Олійника, уродженця Харківської обл., дільничного уповноваженого Савінцовського РВ УНКВС. Було встановлено, що Олійника в 1941 р. було мобілізовано до лав РСЧА, але в липні 1942 р. він повернувся за місцем проживання в с. Савінці, окуповане німецькими військами. Він добровільно вступив на службу до окупантів бригадиром цієї земської общини. На цій посаді він організував селян на збирання врожаю і його відправку, на ремонт залізничних колій, брав активну участь у проведенні насильницької мобілізації радянських громадян на роботу в Німеччину [6, с. 17 - 37].

Робота з викриття зрадників тривала і в 1945 р. Так у серпні цього року ВКР "Смерш" УНКВС Сумської обл. завершено слідчу справу за обвинуваченням Кириленка за ст. 54-1 "б" КК УРСР. Під час розслідування встановлено, що після окупації Сумської області фігурант добровільно вступив на службу в поліцію, брав активну участь у німецьких каральних органах під час боротьби з партизанами, конвоював арештованих до місць розстрілів. Після звільнення Сумщини від окупантів на початку вересня 1943 р. був мобілізований передовими частинами РСЧА і направлений на фронт. Після отриманого поранення і одужання виїхав до м. Бельці Молдавської РСР, де влаштувався на роботу в залізничну міліцію при цьому про свою службу в поліції під час окупації не повідомив. У червні 1945 р. він прибув у короткострокову відпустку додому у с. Червоне Сумської обл. і був упізнаний місцевими жителями як активний німецький поліцейський. ВКР "СМЕРШ" УНКВС Сумської обл. на нього була заведена справа і в подальшому його було заарештовано [5, с. 39].

Про масштабність заходів, здійснених контррозвідниками з очистки органів і підрозділів НКВС, можуть свідчити такі дані. Лише за травень 1944 р. за матеріалами ВКР "СМЕРШ" НКВС УРСР з органів НКВС було звільнено 45 осіб, у тому числі 19 працівників міліції, 7 осіб, які служили в підрозділах МППО, 11 працівників пожежної охорони та 8 - спецторгу. Ще на 4 працівників міліції та спецторгу матеріали були передані в особливу інспекцію для проведення розслідування за вчинення ними посадових злочинів. Упродовж зазначеного періоду відділом контррозвідки "СМЕРШ" було реалізовано 18 облікових

справ і справ - формулярів, з них на 11 осіб - зрадників батьківщини, які мали тісні зв'язки з німецькими розвідувальними і каральними органами. У провадженні перебувало 43 слідчі справи, 9 з яких закінчено і направлено за підсудністю. У ході реалізації матеріалів заарештовано 18 осіб, у тому числі у Волинській обл. - 6, Ворошиловградській - 3, Миколаївській і Одеській - по 2, Вінницькій, Запорізькій, Рівненській, Сумській, Харківській - по 1. Ув'язнено 6 працівників міліції, 3 - пожежної охорони, 6 - МППО, 2 - спецторгу і одну особу, яка не мала стосунку до об'єктів обслуговування ВКР "СМЕРШ" [6, с. 26 - 27].

Не можна залишити поза увагою те, що мали місце випадки, коли обвинувачення підозрюваних у співпраці з ворогом ґрунтувалися лише на припущеннях контррозвідників. У квітні 1944 р. ВКР "СМЕРШ" УНКВС Дніпропетровської обл. за вчинення злочину, передбаченого ст. 54-1-а КК УРСР, заарештовано Шерепенка, уродженця Києва, який до арешту працював начальником пожежної команди м. Нікополь. У ході розслідування він дав покази про те, що в серпні 1941 р. від був мобілізований і направлений до військової частини, дислокованої в Запоріжжі. За домовленістю з Московченком, якого також було мобілізовано, вони до військової частини не прибули, дезертирували, перейшли лінію фронту і повернулися до Нікополя. На шляху слідування вони були затримані німецькими патрулями і доставлені до штабу однієї з німецьких військових частин, де під час допиту Шерепенко заявив, що він був заарештований радянськими каральними органами, ув'язнений і повертається додому. Після допиту німецьким офіцером їх було відпущено. Прибувши до Нікополя, Шерепенко і Московченко добровільно влаштувалися на роботу в пожежну команду. Незважаючи на те, що факт дезертирства було доведено і підтверджено показами свідків, оперпрацівники "СМЕРШ" продовжували відпрацювання фігурантів з метою їх відпрацювання на причетність до ворожих розвідувальних органів, спираючись лише на припущення про те, що фігуранти були завербовані офіцером штабу німецької військової частини і направлені ним у Нікополь для проведення зрадницької роботи [6, с. 32 - 33].

15 травня 1944 р. відділенням карного розшуку "СМЕРШ" УНКВС Рівненської обл. за вчинення злочинів, передбачених ст.ст. 54-1 п. "а" і 54-10 ч. 2 КК УРСР, заарештовано Козлюка, уродженця Рівненської обл., який до арешту працював міліціонером зв'язку з охорони обкому ВКП(б). У ході слідства отримано покази свідків про те, що, перебуваючи на окупованій території, Козлюк активно співпрацював з фашистами, що виражалося у веденні ним антирадянської пропаганди, зокрема, у тому, що він "распространял клеветнические измышления о жизни и работе в колхозах и совхозах". Крім того свідки вказали на належність Козлюка до антирадянської організації "ОУН", що обґрунтовувалося тим, що організацію ОУН в одному з районів очолював його двоюрідний брат, з яким він підтримував тісні стосунки і постачав його продуктами. Восени 1943 р. за його сприяння членами ОУН у с. Біле було вбито директора рибгоспу та двох радянських працівників, а сам рибгосп спалено. Звертає на себе увагу те, що прізвища загиблих не були встановлені. Незважаючи на наявність інформації про вступ Козлюка в січні 1944 р. до партизанського загону, у якому той перебував аж до звільнення Рівненщини, цей факт теж не було підтверджено. Незважаючи на те, що доказів, які б підтверджували його вину, здобуто не було, слідство велося "...в направленні розоблачення обвиняемого как

агента немецких разведывательных органов и участника антисоветской организации Украинских националистов и вскрытия подпольной к-р организации..." [6, с. 28 - 30].

У багатьох випадках, коли органам контррозвідки не вдавалося довести факти злочинних дій підозрюваних у період окупації, їх, без суду, лише за рішенням прокурора, направляли до спецтаборів НКВС для проведення більш ретельної перевірки. Тобто особа потрапляла до табору навіть без рішенням судового або якогось позасудового органу. Наприклад, 1 лютого 1945 р. ВКР "Смерш" УНКВС Одеської обл. було заарештовано і притягнуто як обвинуваченого за ст.ст. 54-1"а" і 206-17 КК УРСР дільничного уповноваженого міліції УНКВС Одеської обл. Опаренка. Через недостатність матеріалів для передачі його справи суду слідча справа і заарештований були направлені за місцем вчинення злочинів підслідним - до ВКР "Смерш" УНКВС Сумської обл. У ході слідства було встановлено, що в лютому 1942 р. він дав згоду служити в поліції, після чого був направлений у школу поліції, де проходив вишкіл до травня 1942 р. Потім разом з усім курсантським складом школи його було направлено до Харкова, де відбувалося формування частин для боротьби з РСЧА. У серпні перед відправкою на фронт Опаренко з частини втік і переховувався вдома у с. Василівка до травня 1943 р. Тоді ж він з'явився в Сумську міську поліцію і заявив, що відстав від частини. Начальник поліції залишив його в себе як поліцейського, а через місяць направив їздовим до обозу. При відступі німецьких військ, у районі с. Білогородка під Києвом Опаренко, узявши ручний кулемет, автомат і декілька гранат утік до партизанського з'єднання генерал-майора Наумова, де перебував як боєць-кулеметник до розформування загону. Після цього був направлений на роботу в органи міліції в м. Одеса, де працював до арешту. Оскільки відомостей про ворожі дії щодо населення під час перебування його в поліції отримано не було, відповідно до висновку прокурора військ НКВС по Сумській обл. Опаренка з-під варті було звільнено і направлено в спецтабір НКВС для перевірки [5, с. 33]. Відділом контррозвідки "СМЕРШ" УНКВС зазначеної області за період з 1 серпня 1944 р. до 1 березня 1945 р. для перевірки до спецтаборів направлено 3 особи, а ще 32 звільнено органів НКВС та передано до армії [5, с. 9].

Незважаючи на те, що основні зусилля контррозвідників спрямовувалися на викриття осіб, які скомпрометували себе зв'язками з окупаційною владою та ворожими спецслужбами, остеронь уваги ВКР "СМЕРШ" не залишалися проступки і правопорушення, які вчиняли працівники НКВС. Так в УНКВС Сумської обл. оперативне джерело відділу повідомило, що оперуповноважений карного розшуку Глухівського РВ НКВС Васильєв зловживає службовим становищем, відбирає в торговців на базарі махорку, папір, муку, мануфактуру і через дружину та доньку знову реалізує їх на базарі. Повідомлялося також, що траплялися випадки, коли працівники міліції затримували дружину і доньку Васильєва з папером і мануфактурою на базарі і доставляли їх до РВ НКВС, однак Васильєв їх відпускав і вони знову поверталися до торгівлі. Матеріали на фігуранта передані особливій інспекції для дослідження та передачі суду військового трибуналу [5, с. 19].

У полі зору підрозділів контррозвідки перебували не лише окремі працівники органів НКВС як об'єкти оперативного інтересу, а й цілі підрозділи і напрями діяльності, організацію роботи яких вони висвітлювали.

Прикладом цьому може слугувати доповідна записка на ім'я начальника ВКР "СМЕРШ" НКВС УРСР підполковника держбезпеки Єлізарова начальника ВКР УНКВС "СМЕРШ" Сумської обл. старшого лейтенанта держбезпеки Сухоносова "О состоянии деятельности Спецторга УНКВД по Сумской области" від 9 червня 1945 р., у якій, крім висвітлення питань якісного складу керівництва спецторгу та його діяльності, знайшли відображення стан підсобного господарства (аж до аналізу використання виділеної ріллі в розрізі сільськогосподарських культур і зайнятих ними площ та приросту поголів'я свиней), організація торговельної роботи мережі і ідалень та діяльності його виробничих підприємств [5, с. 26-27].

Незважаючи на те, що керівними наказами і директивами окремі структури не були визначені об'єктами оперативного обслуговування, зокрема військові трибунали і прокуратура, вони не залишалися остеронь уваги контррозвідників. Ними постійно велася робота щодо оперативного висвітлення процесів, які там відбувалися, підтвердженням чому може бути доповідна записка начальника ВКР УНКВС "СМЕРШ" Сухоносова "Об агентурно-оперативном обслуживании Прокуратуры и Военного Трибунала войск НКВД" від 23.06.1945 р. [5, с. 29].

Іноді виявлялися неординарні випадки і серед кадрових працівників відділів контррозвідки. Наприклад, у вересні 1943 р. з УНКВС Красноярського краю в розпорядження відділу кадрів НКВС УРСР було відряджено Назарова. Під час оформлення йому посвідчення про відрядження в документ помилково було внесено запис "гвардії старший лейтенант". При отриманні проїзних документів на Курському вокзалі в Москві військовий комендант нібито віддав Назарову наказ надіти офіцерські погони з відзнаками згідно з посвідченням про відрядження. Прибувши до ВК НКВС УРСР, Назаров відрекомендувався гвардії старшим лейтенантом і 4 жовтня 1943 р. був призначений на посаду оперуповноваженого ВКР "СМЕРШ" УНКВС Сумської обл. Під час його роботи в займаній посаді в керівництва виникли підозри щодо його компетентності і організовано перевірку, унаслідок якої встановлено, що звання Назарову офіційно ніколи не присвоювалося, на оперативній роботі він ніколи не працював і її навичками не володів. 5 січня 1944 р. на допиті він зізнався, що звання приписав собі сам, а в УНКВС Красноярського краю працював пожежним інспектором. За присвоєння собі офіцерського звання Назарова було арештовано на 20 днів з утриманням на гауптвахті та порушено клопотання перед НКВС УРСР про його звільнення як непрацездатного і шахря з передачею на облік у військкомат [5, с. 47].

Упродовж 1943-1945 рр. на території звільнених областей УРСР органи НКВС провели велику роботу з викриття залишеної ворожої агентури і притягнення до відповідальності за вчинені злочини осіб, які співпрацювали з окупантами. Шляхом опитування місцевих жителів, вивчення захоплених німецьких архівів, проведення оперативних заходів було виявлено тисячі злочинців: колишніх карателів, поліцейських, агентів-провокаторів, упроваджених службою гестапо і СД у радянське підпілля, у т.ч. які в подальшому були прийняті на службу в органи НКВС.

Тогочасна політична обстановка та умови воєнного часу мали суттєвий вплив на цю роботу, наслідком чого стали численні перекося. Часто компетентні органи оцінювали як співпрацю з окупантами будь-яку роботу радянського громадянина в німецьких установах, не бе-

ручи до уваги її характер та мотиви вступу на роботу. У той же час значна частина населення, яке залишилося на тимчасово окупованій території, особливо інтелігенція, інженерно-технічні працівники, не мала жодних коштів до існування і була змушена працювати на виробництві, у лікувальних установах тощо, аби прогодувати себе і свою сім'ю.

Зміна обстановки на фронтах, завершення звільнення території СРСР та відновлення кордонів зумовили зміни в організації контррозвідки військ НКВС. Так, згідно з наказом НКВС СРСР від 15.08.1944 р. відділи контррозвідки "СМЕРШ" Білоруського, Литовського, Латвійського, Естонського, Молдавського і Чорноморського прикордонних пунктів були виключені з оперативного обслуговування ВКР "СМЕРШ" військ НКВС і перепідпорядковані наркомам внутрішніх справ відповідних республік [9].

Відповідно до наказу НКВС СРСР від 19.08.1944 № 001016 було сформовано управління прикордонних військ НКВС Прикарпатського округу, а вже 25 серпня було видано наказ № 001045 про формування відділу контррозвідки НКВС "СМЕРШ" прикордонних військ НКВС Прикарпатського округу, підпорядкованого НКВС УРСР [9].

Із наближенням до закінчення війни відповідно до наказу НКВС СРСР від 07.03.1945 № 001173 з оперативного обслуговування органів контррозвідки НКВД "СМЕРШ" було виключено оперативні відділи головного управління міліції і управлінь міліції республік, країв і областей. Водночас особовий склад стройових підрозділів міліції залишився під їх опікою [10].

Із викладеного вище можна зробити наступні висновки.

По-перше, упродовж війни органи контррозвідки еволюціонували від зосереджених в одному відомстві особливих відділів, діяльність яких мала яскраво виражене політичне спрямування до системи контррозвідувальних органів "СМЕРШ", побудованих з урахуванням специфіки протидії розвідувальній і контррозвідувальній діяльності ворога в РСЧА, на ВМФ та в органах НКВС.

По-друге, незважаючи на схожі назви, органи військової контррозвідки "СМЕРШ" мали чітко розмежовані повноваження і об'єкти обслуговування, їх діяльність не дублювалася, подвійне підпорядкування та взаємний контроль виключався.

По-третє, органи контррозвідки "СМЕРШ" НКВС УРСР, незважаючи на непоодинокі порушення прав громадян в умовах відновлення діяльності органів і підрозділів НКВС на звільненій території та необхідності комплектування особовим складом, у тому числі з населення, яке проживало на тимчасово окупованій території, забезпечили викриття осіб, які скомпрометували себе співпрацею з ворогом і намагалися проникнути на службу в органи і підрозділи системи НКВС.

По-четверте, органи контррозвідки "СМЕРШ" НКВС, у тому числі й НКВС УРСР у 1943-1945 роках, стали не лише інструментом протидії розвідувальним і контррозвідувальним органам ворога, але й тотального оперативного контролю практично на всіх напрямках діяльності НКВС від господарської діяльності аж до висвітлення роботи військової прокуратури та трибуналів.

Література

1. Божко О. Особливі відділи в системі органів держ. безпеки 1918-1946 рр. // З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ. - 2001. - № 2.
2. Матеріали Архіву ГУМВС України у Вінницькій обл. Ф. 17. Оп. 1. Спр. "Прикази НКВД УССР по личному со-

ставу за 1943 год с № 006 - 18".

3. Матеріали Архіву ГУМВС України у Вінницькій обл. Ф. 17. Оп. 1. Спр. "Приказы и указания НКВД УССР за 1944 год о наложении взысканий с № 002 по № 38".

4. Матеріали Архіву УМВС України в Рівненській обл.: Ф. 1. Оп. 2. Спр. "Приказы УНКД Ровенской области за 1944 год (взыскания поощрения и другие)".

5. Матеріали Архіву УМВС України в Сумській обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. № 698 "Дело № 2 Спецсообщения и докладные записки 1945 год".

6. Матеріали Державного архіву МВС України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. № 29 "Докладные записки и спецсообщения в НКВД СССР. 1944 год".

7. Матеріали Державного архіву МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. № 110 "Приказы НКВД СССР за 1943 год с № 0033 по № 001854", колекція документів.

8. Матеріали Державного архіву МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. № 118 "Директивы НКВД СССР за 1943 год с № 32/1/978с по № 583", колекція документів.

9. Матеріали Державного архіву МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. № 122 "Приказы НКВД СССР за 1944 год с № 0024 по № 001525", колекція документів.

10. Матеріали Державного архіву МВС України. Ф. 45. Оп. 1. Спр. № 136 "Приказы НКВД СССР за 1945 год с № 0042 по № 001537", колекція документів.

11. Дегтярев К. СМЕРШ // Энциклопедия спецслужб. - М.: Яуза Эксмо, 2009. - С. 132-549.

12. Север А. "Смерть шпионам!". Военная контрразведка СМЕРШ в годы Великой Отечественной войны. - М.: Яуза Эксмо, 2009. - 480 с.

13. "СМЕРШ": Исторические очерки и архивные документы. - М.: Изд-во Главархива Москвы; ОАО "Московские учебники и Картолиотография", 2003.

14. Кокурин А., Петров Н. НКВД - НКГБ - СМЕРШ: структура, функции, кадры // Свободная мысль. - 1997. - № 8-9.

15. Коровин В. В. История отечественных органов безопасности. - М., 1998.

16. Лазарев В.И. Деятельность органов военной контрразведки в начальный период Великой Отечественной войны // Исторические чтения на Лубянке. 2000 г. ФСБ России. - М., 2001.

17. Лубянка: ВЧК - ОГПУ - НКВД - НКГБ - МГБ - МВД - КГБ. 1917-1960. М., 1997.

18. Мондич М. "СМЕРШ" (Год в стане врага). - Изд. "Посев", 1948., Второе издание 1984. - 216 с.

19. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. Т. 3. Кн. 1. М., 2003. С. 27.

20. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 24. Л. 82-83. Подлинник. Машинопись. http://www.hrono.ru/dokum/193_dok/19390111ck.php

21. <http://militaryhistory.livejournal.com/15389.html>

*Терещенко Ю.В.,
перший заступник начальника Департаменту
документального забезпечення
та режиму МВС України
Надійшла до редакції: 23.03.2017*